

Journal of Economics, Finance and Accounting

Year: 2017 Volume:4 Issue:1

ARE THE TOURISM LED-GROWTH AND PUBLIC EXPENDITURE STRATEGIES COUNTERACT IN THE LONG-RUN: A FURTHER INVESTIGATION ON DEVELOPING COUNTRIES

DOI: 10.17261/Pressacademia.2017.363

JEFA-V.4-ISS.1-2017(3)-p.25-36

S. Cagri Esener¹, Yaprak Karadag²

¹Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Böl., Yeni Mah. Şehit Astsubay Mustafa Soner Varlık Cad. No:77, P.K.10200, Bandırma, Balıkesir, cesener@bandirma.edu.tr

²İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Böl., Çiğli Ana Yerleşkesi Merkezi Ofisler 2 Balatçık, P.K.35620, Çiğli, İzmir, yaprak.karadag@ikc.edu.tr

To cite this document

Esener, S.C. and Y. Karadag, (2017). Are the tourism led-growth and public expenditure strategies counteract in the long-run: a further investigation on developing countries. Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA), V.4, Iss.1, p.25-36.

Permament link to this document: <http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2017.363>

Copyright: Published by PressAcademia and limited licenced re-use rights only.

ABSTRACT

Purpose- The purpose of this study is to investigate the effects of tourism and public fiscal mechanisms on economic growth by using panel data of 41 countries which are classified as Upper and Lower Middle-Income Countries by World Bank from 1996 to 2014.

Methodology- In order to accomplish this objective, we utilize both the static panel data approach and dynamic generalized method of moments (GMM) techniques to examine the impacts of explanatory variables on the dependent variable.

Findings- Our findings indicate that specialization in tourism per se or relying just on the public expenditure may have a significant negative effect on GDP per capita growth in developing countries. On the other hand, our study strongly supports the positive effects of openness and female workforce. But growing population and labor force participation rate -which are also statistically significant-, led per capita growth through to the undesired risky levels in the economy.

Conclusion- Contrary to consensus and expectations, our estimation results reveal the need for some structural changes or reforms both in public spending and tourism-led growth strategies in the long run.

Keywords: Tourism, public expenditure, fiscal policy, economic growth, panel data analysis

JEL Codes: C01, F43, H00, H50, Z32

TURİZM ODAKLI BÜYÜME VE KAMU KEŞİMİ HARCAMA STRATEJİLERİ UZUN DÖNEMDE BAŞARISIZ MI: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ

ÖZET

Amaç- Bu çalışmada Dünya Bankası'nın Üst ve Alt Orta Gelir Düzeyi tanımlaması içerisinde yer alan 41 ülke 1996 ile 2014 dönem aralığı için ele alınmış ve turizm ile mali araçların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

Yöntem- Çalışmanın hedefine ulaşabilmek bakımından analizlerde çeşitli kısıtlar göz önünde bulundurulmuş, statik ve dinamik panel veri yaklaşımlarının bir bileşkesinden yararlanılmasında karar kılınmıştır.

Bulgular- Ampirik sonuçlar göstermektedir ki öncelikli düzeyde turizm ya da kamu harcamalarına dayanan bir iktisadi sistem kurmak gelişmekte olan ülkelerde arzu edilen olumlu etkiyi yaratmayacaktır. Diğer taraftan, dışa açıklık ve kadın işgücü ise kişi başına büyüme değerleri üzerinde pozitif yönde etkiye neden olmaktadır. Ancak, artan nüfus ve toplam istihdam düzeyleri -ki çalışmamızda istatistiksel olarak anlamlı değerler almıştır-, kişi başına büyümeyi ekonomide istenmeyen noktalara götürme riskini de beraberinde getirmektedir.

Sonuç- Genel uzlaş ve beklentilerin aksine, tahminler vasıtasıyla elde edilen sonuçlar en azından uzun dönemde kamu harcama türlerinde ve turizme dayanan büyüme stratejilerinde bazı reform ya da yapısal değişiklikler yapılması gerektiğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, kamu harcamaları, maliye politikası, ekonomik büyüme, panel veri analizi

JEL Kodları: C01, F43, H00, H50, Z32

1. GİRİŞ

Bugün bacasız sanayi olarak anılan turizm; küreselleşmenin hız kazanması, teknolojik gelişmeler, ulaşım ve barınma imkânlarının iyileştirilmesi, dünya üzerindeki refah artışı ile çoğu ülke için önemli bir gelir kalemi haline dönüşmüştür. Özellikle İkinci Dünya savaşı sonrası yıllarda tasarruf önlemlerinin azaltılması, hava yolu ulaşımı olanaklarında iyileşme, seyahat acentelerinin hazırladıkları özel programlar turizmin uluslararası nitelik kazanmasına büyük katkıda bulunmuştur (Jenkins, 2015: 144-145).

Dünya Turizm Organizasyonu'nun 2015 verilerine göre 2016 yılında dünya üzerinde her 11 işten biri turizm sektörü ile alakalıdır. Ayrıca dünya GSYİH'inin yaklaşık %10'u turizmden elde edilmektedir. Toplam ihracatın %7'si, hizmet ihracatının da %30'u bu sektöre aittir (UNWTO, 2016). OECD (2016), yayınladığı "Turizm Trendleri ve Politikaları" çalışmasında, Türkiye'ye 2002-2014 yılları arasında uluslararası gelen turist sayısının ortalama %210 oranında artarken, turizm hasılatı %145 arttığını ifade etmiştir. GSYİH'e katkısı ise 34.3 milyon dolar hasılatla %4.3 oranında gerçekleşmiştir. Bu oran, OECD 2014 yılı ortalaması %4.1'den yüksektir. Ayrıca 2014 devlet bütçesinden turizme ayrılan pay, 185 milyon dolarla genel bütçenin %1.2'si kadardır.

Hizmetler sektörünün önemli bir ayağı konumundaki turizmin, iktisadi büyüme için bir araç olarak kullanılabilirliğine dair görüşler mevcuttur. Örneğin, turizmden elde edilen hasılat, ekonomiye gelir olarak yansıtılmakta ve bir değerler zinciri oluşturmaktadır. Gelirdeki değişim tüketim, yatırım ve istihdamı arttırmaktadır. Sahip olduğu bu potansiyel sebebiyle diğer sektörlerden daha fazla kaynak bu faaliyet koluna ayrılmalıdır. Literatürde bu, turizme dayalı büyüme olarak ifade edilmektedir (Terzi, 2015: 165). Uluslararası niteliği sahip turizm, döviz akımları oluşturarak ödemeler açığının kapatılmasında önemli bir rol oynar. Ek olarak, çeşitlenen ihtiyaçlar ve artan talep beraberinde tüketim, ihracat, ulaştırma kanalizasyon gibi altyapı ile konaklama, sosyal tesis gibi üst yapı harcamalarıyla yatırımda artışı teşvik eder (Kar vd., 2004: 88-91). Ayrıca emek yoğun bir sektör olduğundan istihdama katkı sağlar. Az gelişmiş ve gelişmiş bölgeler arasındaki kalkınma eşitsizliğini giderir (Tosun vd., 2003: 141-142). Ancak turizm, ekonomik büyüme üzerinde her zaman olumlu etkiler göstermemektedir. Turizm ve imalat sanayi arasındaki ikame edilebilirliğin yüksekliği, turizmin oluşturduğu çevresel maliyetler ve Hollanda Hastalığı etkisi (Sahil Hastalığı)¹ literatürde rastladığımız etkilerden bazılarıdır.

Yazını incelediğimizde sıklıkla turizm, iktisadi araçlar ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin araştırılmış olduğu görülmektedir. İktisadi araçların yerine mali araçların öznel arasında sayıldığı çalışmaların sayısı ise oldukça kısıtlıdır. Bahsi edilen eksikliği gidermek adına, çalışmamızda, kamu harcamaları yanı sıra bazı iktisadi ve mali araçların bir bileşkesi turizm yanında analize dâhil edilmiştir. Kuramsal altyapıyı oluşturmak için turizm, kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arası ilişkiyi inceleyen literatür irdelenmiş; teorik kısmı takiben veri seti ve çalışmada kullanılacak metodoloji açıklanmış; ardından, gerçekleştirilen analizlere ait bulgular paylaşılmış ve elde edilen çıktılar üzerinden politika yapıcılar ile araştırmacılar için değerlendirme ve yorumlara yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma mevcuttur. Çalışmaların çoğu, bu iki değişken arasında bazen tek yönlü bazense iki yönlü bir nedensellik gösteren pozitif sonuçlar ortaya koymuştur. Örneğin, Dritsakis (2004), VAR analizine dayanarak turizm ve döviz kuru ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir nedensellik olduğunu, turizmden kaynaklanan olumlu etkilerin uzun süredir ekonomik büyüme üzerinde devam ettiğini savunmuştur. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2005), İspanya ve Kreisha (2010), Ürdün özelinde yaptıkları çalışmalarda uzun vadede turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu bulmuşlardır. P.M. Bandula Jayathilake (2013), uluslararası turizmin ve reel döviz kurunun GSYİH üzerindeki etkisini araştırmış, turizme dayalı büyümenin ekonomik etkisinin olumlu olduğunu, bu yüzden de devlet müdahalesinin gerekli olduğu üzerinde durmuştur.

Tang ve Abosedra (2014), Neo-Klasik büyüme modeli çerçevesinde turizmin, enerji tüketiminin ve siyasal istikrarın ekonomik büyüme üzerinde etkisini incelemiştir. Bu çalışmada 2001-2009 yılları Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da (MENA bölgesi) yer alan 24 ülkenin panel verisinden yararlanılmışlardır. Statik veri analizi ve dinamik GMM yöntemlerini kullanarak, MENA ülkelerinde turizmin ve enerji tüketiminin büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Siyasal istikrarsızlık ise büyümenin önünde engel teşkil etmektedir.

Fawaz vd. (2014), uluslararası turizm ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bunun için 144 ülkenin 1975-2010 yılları arasında panel verileri kullanılmıştır. Söz konusu ülkeler altı bölgesel sınıflandırma ve dört gelir düzeyine ayrılmıştır. Yüksek gelir grubundaki ülkeler, OECD ve OECD üyesi olmayan ülkeler olarak ayırmışlardır. Sonuç olarak turistlerin yaptıkları harcamaların tüm bölgelerde ekonomik büyümeyi arttırdığı ve uluslararası turizmin ekonomik büyümeyi arttıran bağımsız bir değişken olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer çalışmalardan farklı olarak uluslararası turizm katsayısının sıfırdan farklı

¹ Holzner (2010), yaptığı çalışmada küçük ada ülkeleri örneğinde Hollanda Hastalığı kavramını 'Sahil Hastalığı Etkisi' olarak adlandırmıştır.

olmayıp ancak önemsizdir. Yine de bu katsayının olumlu olduğu düşük gelir grubundaki ülkeler, turizm altyapısını destekleyecek kadar gelişmiş değillerdir.

Šimundić vd. (2016), gelişmekte olan ülkeler için örnek aldığı Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde 2000-2014 yılları arasında turizm sektöründeki büyümenin ekonomik büyüme üzerinde etkisini dinamik panel veri analize Blundell-Bond tahmincisi kullanarak incelemiştir. Çalışma oluşturulurken etkilerin net bir şekilde belirlenmesi adına modele hükümet harcamaları, brüt yatırım, beşeri sermaye, dışa açıklık, siyasi değişkenler gibi bağımsız değişkenler de eklenmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde turizmin devletler tarafından bir teşvik edilmesi gereken bir ekonomi politikasıdır. Uzun vadeli etkileri kısa dönemden daha kuvvetlidir ve geleneksel ekonomik göstergeler kadar ekonomik büyüme üzerinde belirleyicidir.

Bahsedilen çalışmaların aksine, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin önemsiz veya negatif olduğunu savunan yazarlar da vardır. Turizm ile ekonomik büyüme arasında olumsuz görüşlerden *ilki*, turizm ile imalat sanayi arasında ikame elastikiyetinin birden büyük olduğu iddiasına dayanmaktadır. Buna göre turizm, imalat sanayi ürünlerine kıyasla daha az uzmanlık gerektirir ve tüketiciler bu ürünleri turizme tercih etme eğilimindedirler. Bu varsayım altında, ticaret haddi turizm lehine dezavantajlı bir konuma düşer. Ayrıca, turizmin gelişmesi ticaret koşullarından ziyade doğal kaynakların tüketilmesine bağlıdır. Bu da uzun vadede turizmin sürdürülebilirliğini tehlikeye atacaktır (Brida vd.,2015: 396-397). *İkincisi* ve en çok kabul göreni, ilk kez Norveç'in kuzeyinde bulunan doğal kaynakların ekonomik etkileri sonucunda türetilen Hollanda Hastalığı (Dutch Disease) kavramıdır. Doğalgazın keşfedilmesinin ardından ilgili kaynağın ihracatı, ülke servetinde ani bir artış meydana getirmiştir. Döviz girişi, ülkenin ulusal para biriminin değerlenmesine yol açmıştır. Aynı zamanda servetin bollaşması, iç talepteki artışı körükleyerek doğalgaz dışındaki malların fiyatlarını yükseltmiştir. Ortaya çıkan yüksek fiyat seviyesi reel döviz kurunu yükseltmiştir. Bu sebeplerle, özellikle turizm dışındaki diğer dışa açık sektörlerde dış ticarete rekabet edilebilirlik azalmıştır. Beklenen büyüme diğer sektörlerdeki gerileme nedeniyle gerçekleşmemiştir (Ghalia ve Fırmuc, 2015: 3).

Oh (2005), Kore için turizme dayalı büyüme hipotezini 1975 ve 2001 yıllarının ilk çeyrek verilerini kullanarak test etmiştir. Yöntem olarak iki aşamalı Engle ve Granger yaklaşımı ile iki değişkenli VAR modelinin seçildiği çalışmada turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını, iki değişken arasında tek yönlü bir nedenselliğe sahip olduğunu tespit etmiştir. Buna karşın, Lee ve Chang (2008) ise 1990-2002 yılları OECD ile Sahra- Altı Afrika, Asya ve Latin Amerika gibi OECD üyesi olmayan ülkeler için heterojen panel eş-bütünleşme testi kullanarak, uzun dönemli turizm-ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlar. OECD ülkeleri için uzun dönemde tek yönlü bir nedensellik mevcuttur. Zayıf bir nedensellik bulunan Asya ülkeleri hariç, OECD üyesi olmayan ülkelere ise iki yönlü nedensellik gözlenmiştir.

Nowak ve Sahli (2007) küçük bir ada ülkesi örneği inceledikleri çalışmalarında bu ülkedeki ekonomik maliyetlerinin sebebinin, turizmin olumsuz çevresel ve sosyo-ekonomik etkilerinden kaynaklandığını savunmuşlardır. Çalışmaya göre büyük ölçekli oteller, golf sahası gibi arazi kullanımına yüksek ihtiyaç duyan bir turizm politikasının teşvik edilmesi çevresel maliyetlerin sürdürülemez olması gereğiyle yerel halkta refah kaybına neden olacaktır.

Adamou ve Clerides (2010), turizme dayalı büyümenin sınırları olup olmadığını 25 yıllık dönem için 162 ülke üzerindeki verilerle derlemiştir. Çalışmaya göre, turizmde ihtisaslaşma yoluyla büyüme belli bir noktaya kadar büyümeye katkı yapmaktadır. Bu noktadan sonra büyümeyi engelleyen bir seyir izlemektedir. Bu sonuçlar bir panel analizinden elde edilmiştir ve bu nedenle farklı koşullara sahip çok sayıda ülke üzerindeki ortalama etkilerdir. Her ülkenin doğal kaynak sahibi olma, beşeri sermaye ve teknolojik seviye gibi belirli özelliklerine dayanılarak turizm uzmanlaşmasının ülkelerin gelişmesine nispeten erken aşamalarda büyük temettü sağlayabileceği, ancak; aynı zamanda bu ülkelerin ekonomilerini taşıyacak yeni ekonomik faaliyet alanları geliştirmeye yönelik bir yönünün olması gerektiği çalışmada yapılan başlıca çıkarımdır.

Holzner (2010), bir diğer adı "Sahil Hastalığı Etkisi" olan turizme bağımlı ülkelere uzun dönemde Hollanda hastalığının görülüp görülmediğini araştırmıştır. Bunun için, 1970-2007 yıllarına ilişkin panel veri analizi 134 ülke örneğine dayanılarak uygulanmıştır. Neticede; ekonomisi turizme bağımlı ülkeler, reel döviz kurlarında bozulmaya ve endüstride gerilemeye değil; ortalamadan daha yüksek büyüme oranlarına sahiptirler. Kısa ve orta vadede bu etki mümkün olsa da uzun vadede sahil hastalığı etkisi görülmemektedir.

Ghalia ve Fırmuc (2015), 133 ülkenin 1995-2007 yılları arası döneme ait verilerini kullandıkları çalışmalarında turizm hasılatlarının Hollanda hastalığına benzer şekilde etkilere yol açarak imalat sektöründe gerilemeye neden olduğunu, ancak; turizmin ekonomik büyüme değerleri üzerinde doğrudan önemli bir etkisi olmayabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Türkiye özelinde yapılan çalışmalara bakıldığında ise, Gündüz ve Hatemi (2005) 1963-2002 yılları arasında turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARCH ve kaldıraçlı bootstrap Granger nedensellik testi ile irdelemişler. Ekonometrik modeli; turizm gelirleri, GSYİH ve döviz kuru değişkenleri ile oluşturmuşlardır. Çalışmada, uzun dönemde geçerli olan, turizmden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğe ulaşılmıştır. Çetintaş ve Bektaş (2008), ARDL yöntemi ile kısa ve uzun dönem için Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Kısa dönemde bir ilişki mevcut değilken, uzun dönemde bu ilişki pozitifdir. Nedenselliğin yönü ise yalnızca turizmden ekonomik büyümeye doğrudur.

Çoban ve Özcan (2013), 1963-2010 yılları arası nedensellik analizi ve Johansen eşbütünleşme testini uygulamıştır. Turizm geliri ve GSYİH, analizde kullanılan değişkenlerdir. Kısa dönemde, turizm ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunmazken; uzun dönemde etkinin olumlu olduğunu ifade etmişlerdir. Katircioğlu (2009) ise 1996-2006 yılları arasında ilişkin veri setini kullanarak turizme dayalı büyümenin Türkiye için uygunluğunu araştırmıştır. Çalışmada, sınır testi ve Kointegrasyon için Johansen yöntemlerinin her ikisinin sonucunda uzun vadede Türkiye için TLG (Tourism-Led Growth) hipotezinin geçerli olmadığı vurgulanmıştır. Öte yandan, Balıkcıoğlu ve Oktay (2015) ise Türkiye’de 2003-2014 dönem aralığı için yapmış oldukları görece yakın dönem benzer nitelikteki bir diğer nedensellik analizinde ekonomik büyümenin turizmi tek yönlü bir biçimde tetiklediği sonucuna ulaşmışlardır.

2.2. Kamu Tüketim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Maliye politikası aracı olarak, kamu harcamaları uzun yıllardır farklı iktisadi görüşe sahip politika yapıcılar, akademisyenler, teorisyenler ve ilgili kesimlerce tartışılmaktadır. Devletin üstlendiği görevler ve fonksiyonları, kamu kesiminin büyüklüğünü ve harcamaların birleşimini değiştirmiştir. Wagner Yasası ve Keynes’in büyüme hipotezi, maliye biliminde kamu harcamaları-büyüme ilişkisinin nedenselliklerini inceleyen başlıca çalışmalardır (Arısoy, 2005: 63-64). Wagner Yasası’na göre iktisadi büyümeden kamu harcamalarına doğru bir nedensellik görülmektedir. Keynesyen teoride ise nedenselliğin yönü kamu harcamalarından büyümeye doğrudur. (Tuna, 2013: 54).

Söz konusu hipotezlerin geçerliliği ampirik olarak sorgulanmaktadır. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri Landau (1983)’ya aittir. Kamu tüketim harcamaları ve büyüme arasındaki ilişkiyi 1961-1976 periyodunda 96 ülkenin veri setinden yararlanarak test etmiştir. Kamu tüketim harcamaları GSYİH içindeki payı ile reel kişi başına GSYİH büyüme oranı arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır.

Cheng ve Lai (1997), Güney Kore’nin 1995-94 yılları arasındaki verilerini VAR tekniğiyle incelemişlerdir. Para arzı ve GSYİH değişkenler olarak seçilmiş ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile Johansen’in koentegrasyon testleri kullanmıştır. Nihayetinde, hükümet harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu bulmuştur. Para arzının da ekonomik büyümeyi de etkilediği tespit edilmiştir. Loizides ve Vamvoukas (2005), kamu kesiminin ekonomi içindeki büyüklüğü ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği Yunanistan, İngiltere ve İrlanda’dan edindikleri verilerle test etmişlerdir. Granger yöntemiyle yapılan analiz sonucunda; kısa vadede bahsi geçen üç ülkede, uzun vadede ise İrlanda ve İngiltere’de kamu kesiminin, büyümeye etkisi olumludur. Büyüme ise Yunanistan’da (enflasyon dâhil edildiğinde) ve İngiltere’de kamunun ekonomi içinde payını arttırmaktadır.

Michell (2005) ise çalışmasında o güne kadar öne çıkan başlıca tartışmaları derlemiştir. Yer verilen çalışmalar doğrultusunda; mutlaka bir doğru olmadığını, kamu tüketim harcamalarının büyümeyi negatif ya da pozitif etkileyebileceği sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan, görece yakın dönem bir diğer analizde Connolly ve Li (2015), 34 OECD ülkesinin 1995-2011 yılları arasındaki panel verilerinden yararlandıkları çalışmalarında OECD ülkelerinde kamu tüketim ve sosyal harcamaların artırılmasının ekonomik büyümeye doğrudan bir katkı sağlamadığı fikrini savunmuşlardır.

3. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Çalışmada optimum düzeyde mali ve iktisadi değişken ile uluslararası düzeyde kabul gören kuruluşların internet sayfaları üzerinden konsolide edilen veri seti vasıtasıyla -panel veri analizinin güncel çalışmalarda yararlanılan en uygun yöntemleri de tercih edilerek-, statik ve dinamik panel veri tahminleri gerçekleştirilecektir. Statik modellemeler havuz, sabit ve rassal etkiler yöntemlerinden oluşmakta; dinamik modellemeler ise, çeşitli GMM tahmincileri aracılığıyla sınanmaktadır.² Modellemelerde farklı öncül çalışmalarda kullanılan *turizm ve kamu kesimi mali politikalarını* temsilde kullanılan değişkenlerin bir bileşkesinin analizine odaklanılmış; bunlara konu hakkında uluslararası literatürden elde edilen diğer belli başlı ortak iktisadi, demografik ve siyasal kontrol değişkenleri de ilave edilmiştir.³

Dünya Bankası Orta Gelir (üst ve alt) Grupları Sınıflandırması dikkate alınarak seçilen gelişmekte olan ülkeler ile yapılacak ampirik analizde, Türkiye yanı sıra 40 diğer gelişmekte olan ekonomi yer almaktadır. Bu ülkeler Tablo 1’de sunulmuştur. Öte yandan, çalışmada dengeli panel kullanılacaktır, dolayısıyla tüm ülke verileri 1996-2014 yıl aralığı için eksiksiz olarak elde edilmiştir.

² Havuz yöntemi ardından her iki sınanmanın birlikte yapılacak olmasının temel gerekçesi, çalışmamızın zaman aralığının hem makro panellerde benimsenen ülke genişlik bandında olmayışı hem de mikro panellerdeki yıl aralığının üzerinde oluşudur. İki koşulu da bütüncül olarak yerine getirmeyen veri setlerinde her iki sınanmanın da yapılarak elde edilecek çıktılar üzerindeki ortak noktalardan hareketle politika üretmenin anlamlı olacağı değerlendirilmektedir (Bu konu hakkında daha fazla teknik bilgi için bkz.; Eberhardt, 2011: 7).

³ Turizmle ilişkili olarak enerji ve politik istikrarsızlık verileri bunlar arasında sayılabilir (Bu etkileşimle ilişkili olarak daha fazla bilgi için bkz., Tang ve Abosedra: 2014).

Tablo 1: Çalışmada Yer Alan Ampirik Analizlerde Verilerinden Yararlanılan Ülkeler

Arnavutluk	Honduras	Paraguay
Arjantin	Endonezya	Peru
Ermenistan	Ürdün	Filipinler
Azerbaycan	Kazakistan	Romanya
Bangladeş	Kenya	Sri Lanka
Beyaz Rusya	Kırgızistan	Güney Afrika
Bolivya	Makedonya	Tayland
Brezilya	Malezya	Türkiye
Bulgaristan	Meksika	Tunus
Kolombiya	Moldova	Ukrayna
Dominik Cumhuriyeti	Fas	Rusya Federasyonu
Mısır	Namibya	Hindistan
El Salvador	Pakistan	Çin Halk Cumhuriyeti
Guatemala	Panama	

Araştırmada kullanılacak tüm ülke verileri Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) ve Freedom House (FIW) resmi internet sayfaları üzerinden elde edilmiş ve/veya tarafımızca derlenmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, deneysel analizlerde bazı gelişmekte olan ülkelerin veri noksanlığı, ölçek küçüklüğü gibi nedenlerle; bazılarının ise, fiziki küçüklük veya yoğun doğal kaynaklara sahip olması gibi gerekçelerle çalışma kapsamı dışında tutulmasının makul olacağı düşünülmüştür. Öte yandan, modellemeler vasıtasıyla turizm yanı sıra başta kamu harcamaları, istihdam politikaları ve ihtiyari politikalar (POLIST) olmak üzere çeşitli başkaca değişkenler de incelenecek; böylelikle, maliye politikalarının bu örnek ülkeler nezdinde ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin nihai tahliline ulaşılabilecektir. Bu nedenle, elde edilecek ampirik bulguların politika yapımcılar ve akademisyenler açısından yol gösterici olabileceği değerlendirilmektedir. Kullanılacak veri seti ötesinde, ülke grubu ve ekonometrik modellerin teorik çözümlenmesi aşağıda sırasıyla sunulmaktadır.

Tablo 2: Verilerin Tanımlanması

DEĞİŞKEN	TANIMI	KAYNAK
KBGSYHBUY	Kişi Başına Gayrisafı Yurtiçi Büyüme Oranı	WDI 2017
TURBUY	Turizm Gelirleri/GSYİH	WDI 2017
KTUKHARC	Kamu Kesimi Tüketim Harcamaları/GSYİH	WDI 2017
DISAACIK	İhracat ve İthalat Toplamı/GSYİH	WDI 2017
ENRJKL	Her \$1,000 GSYİH başına Enerji Kullanımı (sabit 2011 SAGP)	WDI 2017
NUFUSBUY	Yıllık Nüfus Büyüme Oranı	WDI 2017
POLIST	Politik İstikrarsızlık*	Freedom House 2017*
ISTIHDAM	Toplam İstihdam Düzeyi	WDI 2017
KDNISGC	Kadın Çalışma Oranı	WDI 2017

* 'Politik İstikrarsızlık' değişkeni, literatürde geniş kabul gören (bkz.; Tang ve Abosedra, 2014: 461) "Freedom in the World" içerisindeki 'Politik Haklar ve Sivil Özgürlükler' anket sonuçlarının konsolide edilmesi vasıtasıyla ilgili yıllar için tarafımızca derlenmiştir.

Analize konu ülkeler Türkiye başta olmak üzere Avrupa, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Latin Amerika, Yakın ve Uzak Doğu ve diğer kıtalardan seçilmiş Orta Gelir Grubu'ndaki bazı ülkelerdir. Bu şekilde, kullanılacak veri seti toplam 41 ülke 19 yılı kapsamaktadır. Yapılan analizle turizm ve kamu maliyesi ilişkilerinin kompleks bir bütün olarak ekonomik büyüme (gelişmekte olan ülkeler özelinde düşünüldüğünde iktisadi kalkınma) üzerindeki etkilerinin konsolide edilerek bir bütüncülük yakalanılabileceğine inanılmaktadır. Yine, bu yol ile sorunun *konjonktürel* nedenlerden mi yoksa *yapısal* temelli mi olduğuna dair sorulara da cevaplar aranacak ve gözlemler sonucunda çözüm önerileri sıralanacaktır.

Orta gelir seviyesindeki diğer ülkeler ile Türkiye açısından turizm ve çeşitli doğrudan ve dolaylı maliye politikası değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ampirik olarak analiz edilmeye çalışılırken yöntemle göre konu seçimi yerine konuya en uygun yöntemin seçilmesi hususuna önem atfetmek yerinde olacaktır.⁴ Turizm ve özellikle faydalanılacak maliye değişkenlerinin büyüme üzerindeki belirleyici rolünün ne olduğunu 'zaman ve mekân bütünlüğü' içerisinde ele alan

⁴ Bu yapılırken Türkiye ve diğer gelişmekte olan örnek ülkelerin ihtiyari mali politikalarına vekâlet eden politik istikrarsızlık, toplam ve kadın istihdam düzeyleri ile diğer benzer faktörlere ilişkin gözlemler kullanılarak ülke paneli elde edilecektir. Panel veri regresyonlarının STATA programı ile tahmin edilmesi planlanmaktadır.

geçmiş araştırmalar yöntemleri itibariyle incelenmiş ve yapılan planlamada statik⁵ ve dinamik⁶ panel veri analizlerinin bir bileşkesinin araştırmamız özelinde kullanılmasının yerinde olacağı kanaatine varılmıştır.

Bilindiği üzere, en genel ifadeyle panel veri analizi, zaman boyutuna ait kesit verilerinin kullanılarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemi olarak tanımlanmaktadır (Greene, 2003: 612). Bu metodoloji ülkeler, çalışanlar, firmalar, hanehalkları ve benzeri kesit gözlemlerin belli bir zaman aralığı içerisinde bir araya getirilmesinden oluşmaktadır (Baltağı, 2001: 1; Arellano, 2003: 1). Bu yöntemin kullanıldığı çalışmalarda değişkenlerin etkilerinin tespitine havuz yöntemi (pooled OLS) ile başlanılmakta; sabit ve rassal etkiler (fixed-random effects) modellerinin karşılaştırılması ile analiz sonlandırılmaktadır. Havuz yöntemi zamana bağlı iktisadi gelişme faktörlerini; sabit etkiler ile rassal etkiler modelleri ise hangi modelin bu gelişim açısından istatistiksel olarak açıklayıcı olduğunu göstermektedir. Yine, analizler sonucunda Hausman testiyle χ^2 değerinin sıfıra yakın olduğu model tercih edilmektedir (Esener, 2013: 162-166). Öte yandan, ülke verilerinin Dünya Bankası ve Freedom House veri tabanları esas alınarak seçileceği yukarıda vurgulanmıştır. Ülkelerin ekonomik yapı ve coğrafya gibi niteliksel birtakım farklılıkları bulunması nedeniyle ve zamana bağlı farklılaşmaların da hesaba katılması gereğiyle dinamik sınımanın (Fark ve Sistem GMM) modele eklenmesinin anlamlı olacağı değerlendirilmektedir. Nihai olarak, bu yol ile toplamda çok daha tutarlı istatistiksel sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir (Esener ve İpek, 2015: 622-625; Esener, 2016: 124-126). Bu çerçevede, çalışmada kullanılması düşünülen panel veri modelleri “n” sayıda ekonomik birim ve her birime ait “t” sayıda gözlem bulunduğunu varsaymaktadır. Zamana bağlı faktörlerin yol açtığı etkileri genel olarak ele alan havuz yönteminde (pooled OLS) temel alınan regresyon modeli aşağıdaki denklikteki gibi olacaktır:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta' X_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemden X_{it} içerisinde K regresörü vardır, sabit terim dâhil değildir. α_{it} , t zamanı içinde sabit olarak alınan ve kesitin i birimindeki birimlere özel olan birim etkisidir. Bu olduğu gibi klasik bir regresyon modelidir. Eğer α_i 'lerin tüm birimler açısından aynı olduğu düşünülürse sıradan en küçük kareler α ve β hesaplamalarını tutarlı ve uygun olarak sağlayacaktır. Modeli genelleştirecek iki adet temel çerçeve vardır. Birincisi, regresyon modelinde bir gruba özgü sabit terim olarak α_i 'yi ele alan sabit etkisidir. İkincisi karışık bir grubun α_i olarak alındığı rastlantı etkisidir. Bu ϵ_{it} 'nin her grup için kabul edilmesine benzetmekle birlikte burada benzer her periyotta tek başına bir çekim yapılarak regresyona dâhil edilmektedir (Baldemir ve Keskiner, 2004: 47).

Panel veri modelinin genel formülasyonunun varsayımı, birimler arasındaki farklılıkların sabit terimdeki farklılıklarda yakalanabiliyor oluşudur (Greene, 2003: 612). Bu amaçla panel verisi modeli kukla değişken yardımıyla tahmin edilir (Pazarlıoğlu, 2001: 7). Örneğin panel veri modeli şu şekilde ifade edildiğinde;

$$y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it}x_{2it} + \beta_{3it}x_{3it} + e_{it} \quad (2)$$

$$i = 1, \dots, N \quad \text{ve} \quad t = 1, \dots, T$$

$$\beta_{1it} = \beta_1 \quad ; \quad \beta_{2it} = \beta_2 \quad ; \quad \beta_{3it} = \beta_3$$

olduğu varsayılmaktadır. Burada sadece sabit parametre değişmektedir, farklılık sabit terimin zamana göre değil kesit bazındadır. Hem kesit hem de zaman boyutu dikkate alındığında model aşağıdaki şekli almaktadır:

$$y_i = x_1\beta_{1j} + X_N\beta_S + e \quad (3)$$

3 no'lu eşitlikte farklı birimler için farklı sabitler bulunmaktadır. Eğer birimler rassal olarak alınmış ise ya da birim ana kütesinden temsilci olarak alınmış ise daha kullanışlı olan rassal etkiler modeli ele alınmaktadır. Burada, birimler tesadüfi

⁵ Panel veri analizi yöntemlerinde bazı ekonometrik problemlerle karşılaşılabilir. Bunlar (Mileva, 2007); endojen değişkenin hata terimi ile korelasyon içinde bulunmasından, hata terimi içerisinde sabit etkiler modeline bağlı doğrusal zamanlı değişkenlerin açıklayıcı değişkeni etkilemesinden, bağımsız değişken olarak yer alabilecek bir gecikmeli değişkenin otokorelasyona neden olması, kısa zaman dilimi yani sıra uzun ülke boyutunun bulunması olarak sıralanabilir.

⁶ Yıl boyutu görece kısa buna karşın ülke sayısı görece fazla olan çalışmalarda alternatif bir çözüm yolu olarak dinamik modelleme önerilmektedir. Bu metod ile gecikmeli değişkenin yarattığı fark değişimleri de modelin spesifikasyonu içerisine katılmaktadır. Bu tür modellemelerde araç değişkenin modele uyarlanmış olması da önem arz etmektedir. Çünkü bu sayede fark sonucunda ortaya çıkacak olan artık içerisindeki olası korelasyonun da önüne geçilebilecektir. Arellano ve Bond (1991), Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) ile içsel değişkenlerin gecikmeleri kavranarak söz konusu sorunlar bertaraf edilebilmektedir (Dunne vd., 2004: 129).

olarak seçildiğinden, birimler arasındaki farklılıklar rassaldır. Rassal etkiler örnekleme sürecinin bir sonucudur. Böylece 2 no'lu denklemdeki β_{1i} rassal değişken olarak ele alınır;

$$\beta_{1i} = \bar{\beta}_1 + \mu_i \quad (4)$$

şeklinde modellenebilmektedir. 4 no'lu denklemdeki parametre dönüşüm modeli 2 no'lu modelde yerine konduğunda;

$$Y_{it} = (\bar{\beta}_1 + \mu_i) + \beta_2 x_{2it} + \beta_3 x_{3it} + e_{it} \quad (5a)$$

$$Y_{it} = \bar{\beta}_1 + \sum_{k=2}^K \beta_k x_{kit} + (e_{it} + \mu_i) \quad (5b)$$

eşitlikleri elde edilir. 5b'deki ifade hata bileşen modelinin genel biçimidir. e_{it} tüm hatalar ve μ_i ise spesifik hataları gösterir ve ikisi birlikte hata bileşen ifadesini oluştururlar. İkincisi (birime özgü spesifik hatalar), birime bağlı fark ve sabit zamana göre birimler arasındaki değişimleri gösterir (Baldemir ve Keskiner, 2004: 48). *Statik analizler* yanında, ele alınan zaman dilimi, değişken ve ülke gruplarına göre *dinamik panel veri analiz yöntemlerine* de başvurulması planlanmaktadır. Hata terimiyle korelasyonsuz olan, bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin araç değişken olarak regresyona dâhil edildiği, Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) tarafından önerilen "Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)" dinamik panel modeli şu şekildedir:⁷

$$Y_{it} = \alpha Y_{it-1} + \beta X_{it} + \phi_i + u_{it} \quad (6)$$

Y bağımlı değişkeni, X açıklayıcı değişkenler vektörünü, ϕ birim etkileri ifade etmektedir. Bu tahmin yöntemi aynı zamanda *içsellik* problemlerini de önleyebildiği için ampirik analizlerde sıklıkla tercih edilmektedir. Takip eden kısımlarda belirtilen kapsam ve teknikler doğrultusunda gerçekleştirilen sınamalara ait sonuç tabloları (statik ve dinamik panel veri analizleri ile toplu işaret değerlendirme tablosu) yer almaktadır.

4. AMPİRİK BULGULAR

Kullanılan yöntemlerden ilki olan havuz yöntemi doğrultusunda varılan sonuçlar başta turizm olmak üzere değişkenlerin önemli bir kısmının ekonomik büyümeyi kuvvetli biçimde etkilediğini göstermektedir. Literatürde bu konuda bir uzlaşma bulunmamakla birlikte özellikle turizm değişkeni açısından işaretin pozitif yönde olacağı ön tahmini yapılabilir. Ancak sonuçlar en azından örnek ülkeler açısından buna işaret eder görünmemektedir.

Tablo 3: Statik Panel Veri Tahmincilerinin Karşılaştırılması

	Havuz Yöntemi (1)	Sabit Etkiler Yöntemi (2)	Rassal Etkiler Yöntemi (3)
	KBGSYHBUY (Bağımlı Değişken)		
TURBUY	-1.256408** (-2.14)	-1.245466** (-2.21)	-1.337674** (-2.35)
KTUKHARC	-.1935634*** (-4.87)	-.3842884*** (-4.90)	-.2606656*** (-4.81)
DISAACIK	.0101292** (2.53)	.0484928*** (4.56)	.0182801*** (3.07)
ENRJKL	.072171* (1.66)	-.1309653* (-1.68)	.0427742 (0.81)
NUFUSBUY	-.8306966*** (-4.61)	-1.8254*** (-4.99)	-1.058731*** (-4.26)
POLIST	.2968448*** (5.57)	-.1566348 (-1.26)	.1627988** (2.13)
ISTIHDAM	-.120455**	-.6352203***	-.1479948**

⁷ GMM kullanımında iki yöntem vardır. Bunların birincisi "fark" diğeri ise "sistem" GMM olarak adlandırılmaktadır. Fark GMM yönteminin birtakım eksik yönlerinin bulunması nedeniyle Blundell ve Bond (1998) tarafından yeni bir tahminci olarak sistem GMM tanıtılmıştır. Bu tahminciyle birlikte fark ve düzeylerde oluşan olası tüm ilişkiler bütünleştirilmiştir. Arellano ve Bond'un (1991) fark GMM tahmincisinin sınırlı örneklem özelliklerine sahip olması ve özellikle de zaman (T) görelisi olarak ülke sayısından (N) küçük olduğunda tutarsız sonuçlar verebilmesi sistem GMM'in zaman içerisinde tercih edilirliğini artırmıştır. Bu konuda hangi modelin nihai olarak seçilip yorumlanacağını Sargan/Hansen testleri açıklamaktadır. Test sonucu araç değişkenler geçerliyse sistem GMM, değilse fark GMM tercih edilmelidir.

	(-2.37)	(-3.74)	(-2.11)
KDNISGC	.0951784*** (3.09)	.4245135*** (3.07)	.0969654** (2.22)
_SBT	6.383152*** (2.89)	27.93377*** (5.07)	9.749323*** (3.15)
F Test (veya Wald χ^2) p değeri	0.0000	0.0000	0.0000
Hausman Testi χ^2 p değeri		0.0000	
N	779	779	779
Ülke Sayısı	41	41	41
Minimum Gözlem Sayısı	19	19	19

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini; _SBT sabit terimi, N gözlem sayısını, F ise F-testini (parametrelerin anlamlılık düzeylerini) ve Prob>F değerini göstermektedir. Parantez içerisinde ise t ve z istatistikleri yer almaktadır.

Her üç modelde de ana değişken olarak ele alıp yorumladığımız turizm gelirlerinin ve kamu mali politikalarını vekâleten gösteren kamu kesimi tüketim harcamaları değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kuvvetli bir biçimde negatif yönde görünmektedir. Tablo 3'e göre, havuz yöntemi incelendiğinde tüm değişkenlerin az ya da çok ekonomik büyüme üzerinde (her iki yönde de) etkisi bulunabileceği gözlemlenmektedir. İncelemekte olduğumuz turizm ve kamu kesiminin rolü özelinde düşünüldüğünde her iki etkinin de kuvvetli bir biçimde negatif yönde seyrettiği görülmektedir. Yine kamu politikalarının bir diğer yansıması, toplam istihdam düzey ve kadınların işgücüne katılım oranlarında aranabilir. Analize göre, toplam işgücü istihdam artışları ekonomik büyüme üzerinde ülkeler nezdinde negatif etkiler yaratmaktadır. Bu durum, David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisini baz alan ve üretim faktörlerinin yoğunluğuna göre üretimi benimseyen Faktör Donatımı (Heckscher-Ohlin) Teorisi ile zıt yöndedir. Kadınların üretime katılımı ise bu durumun aksine kişi başına gelir artışında pozitif yönde etki yaratmaktadır. Öte yandan, gerek istihdam gerekse de nüfus artışlarının büyüme ile ters yönlü istatistiksel ilişkisi gelişmekte olan ülkelerde emeğin marjinal verimliliğinin düşük olması teziyle örtüşmektedir. Bu anlamda, özellikle nüfus artışı (her ne kadar toplamda hasılayı artırıcı etkiler yaratsa da) kişi başına hasılanın düşük seviyelere doğru yol almasına neden olur gözükmektedir. Yine, havuz yönteminde bir kontrol değişkeni olarak dışa açıklık düzeylerinin de ekonomik büyüme ile pozitif yönde istatistiksel anlamlı etkileşim içerisinde olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Sabit ve rassal etkiler modelleri Tablo 3'ten incelendiğinde, ana değişkenler açısından yine havuz yöntemiyle benzeşen sonuçların alındığı savunulabilir. Hausman testi doğrultusunda yorumlamamız gereken model her ne kadar *sabit etkiler modeli* ise de gerek turizm gerekse de kamu harcaması değişkenlerinin ekonomik büyümeyle negatif yöndeki ilişkisinin burada da kuvvetli biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu anlamda, gelişmekte olan ülkeler için uzun dönemde bacasız sanayinin kişi başına gelir üzerindeki etkisinin olumlu olduğunun söylenmesi güçtür. Aynı şekilde, kamu kesimi tüketim harcamalarının dışlama etkisi benzeri olumsuz etkilere yol açabileceği ve kişi başına gelir artışında arzu edilen yararları sağlayamayabileceği de düşünülebilir. Havuz yönteminde olduğu gibi, sabit etkiler modelinde de dışa açıklık seviyesi, nüfus, toplam işgücü ve kadınların istihdama katılım oranı açısından ilk modelle benzeşen sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre, dışa açıklık ve kadın işgücü kişi başına GSYİH büyümesini pozitif yönde etkilerken nüfus ve toplam istihdam ise negatif yönde etkilemektedir.

Statik modellerin ardından zaman dilimi, değişkenler ve ülke gruplarına göre farklılıkları da gözetken ve aşağıda Tablo 4'te yer verilen dinamik analizlerde de turizmin kişi başına büyümeyi negatif yönde etkilediği net bir biçimde görülmektedir. Bu etki her üç dinamik uygulamada da (statik modellere kıyasla kuvvetinde bir erozyon olsa dahi) karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 4: Dinamik Panel Veri Tahminlerinin Karşılaştırılması

	Arellano-Bond Tek Aşamalı GMM (4)	Arellano-Bond İki Aşamalı GMM (5)	Arellano-Bover/Blundell-Bond Sistem Dinamik Tahmincisi (6)
	KBGSYHBUY (Bağımlı Değişken)		
KBGSYHBUY (-1)	.1738795*** (4.29)	.1578559*** (11.60)	.2040216** (2.25)
TURBUY	-1.499899** (-2.23)	-1.063058** (-2.14)	-1.321284* (-1.71)
KTUKHARC	-.5570847*** (-4.45)	-.5502587*** (-11.09)	-.4772868 (-1.58)
DISAACIK	.0618145*** (3.67)	.0687404*** (4.16)	.0488308 (0.86)
ENRJKL	-.3276004*** (-2.87)	-.0981871 (-1.11)	-.0087528 (-0.03)
NUFUSBUY	-3.171911***	-5.706412***	-4.174308***

	(-4.85)	(-6.29)	(-3.02)
POLIST	-3008331 (-1.30)	-1924635*** (-2.63)	-3243543 (-0.65)
ISTİHDAM	-6700076* (-1.72)	-7527003* (-1.88)	.4060306* (1.79)
KDNISGC	.5763536* (1.89)	.5867619** (2.23)	-.2523309 (-0.66)
Sargan Testi	328.5579	31.37356	36.77394
2. Sıra Otokorelasyon	-2.1834	-2.3231	-2.0557
N	697	697	738
Ülke Sayısı	41	41	41
Minimum Gözlem Sayısı	17	17	18

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini, N gözlem sayısını göstermektedir. Parantez içerisinde ise z-istatistikleri yer almaktadır. Sistem GMM analizinde Windmeijer (2005) sağlam (robust) kestirim yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 4'te her üç modelde de turizm gelirlerinin kişi başına GSYİH ile negatif yönlü istatistiksel ilişkiyi sürdürdüğü görülmektedir ve bu durum katsayılar da dâhil olmak üzere Tablo 3'te incelediğimiz değerlerle örtüşür niteliktedir. Benzer şekilde, nüfus artış oranları ile bağımlı değişken arasındaki ilişki de statik modellerde olduğu gibidir. Bu iki değişkenin ardından kişi başına GSYİH etkileşimini test edilen iki modelde anlamlılığını sürdüren kamu kesimi tüketim harcamaları takip etmektedir. İstatistiksel olarak anlamlı çıkmış olmasa dahi son modelde de aynı ilişkinin yönünün kamu harcamaları açısından negatif olduğu görülebilmektedir. Dolayısıyla, statik modellerdeki ilişkinin bu yönünün dinamik modeller için de geçerli olduğu yorumu yapılabilir.⁸ Üç modelin ikisinde tutarlı biçimde anlamlı çıkan diğer değişkenler, sırasıyla; dışa açıklık ve kadınların üretime katılma oranlarıdır. Her iki değişken için de bu ilişki pozitif yöndedir. Bir diğer deyişle, dışa açıklık ve kadınların istihdama katılım oranları arttıkça kişi başına GSYİH bundan olumlu yönde etkilenmektedir. Öte yandan, her ne kadar üç modelde de anlamlı çıkmış olsa dahi toplam işgücü açısından dinamik modellere bakarak benzer bir yorum yapılması ise sağlıklı olmayacaktır.

Yukarıda yer alan analizler her iki tablo üzerinden toplu bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda incelenmekte olan değişkenlerin önemli bir kısmının gelişmekte olan ülkelerde kişi başına büyüme değerlerini açıklayıcı olduğu görülmektedir. İncelenen değişkenler arasında turizm, kamu tüketim harcamaları, nüfus ve dışa açıklık verilerinin belirleyici nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Tablo 5'te söz konusu değişkenler ile diğer kontrol değişkenlerinin işaretleri toplu anlamlılık yönünden incelenmektedir.

Tablo 5: Tüm Analiz Yöntemleri İtibariyle İstatistiksel Olarak Anlamlı Ortak Değişkenler ve İşaretleri (Statik ve Dinamik İçin Birlikte/Toplu Anlamlılığın Yönü)

(KBGSYHBUY için)	Statik Tahminçiler			Dinamik Tahminçiler		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
TURBUY	-	-	-	-	-	-
KTUKHARC	-	-	-	-	-	-
DISAACIK	+	+	+	+	+	+
ENRJKL	+	-	-	-	-	-
NUFUSBUY	-	-	-	-	-	-
POLIST	+	-	+	-	-	-
ISTİHDAM	-	-	-	-	-	+
KDNISGC	+	+	+	+	+	+

Çalışmada yararlanılan modeller teker teker ele alındığında birbirinden farklı bazı değişkenler anlamlı çıkmışsa da toplu bir değerlendirme tutarlılık açısından analizde daha makul sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir. Konuya bu perspektiften yaklaşıldığında, gerek statik gerekse dinamik tahminçiler için kişi başına GSYİH büyümesi ile turizm ve doğrudan ya da dolaylı olarak kamu maliyesiyle ilintili değişkenler arası ilişki yukarıdaki tablo vasıtasıyla sunulmaktadır. Buna göre turizm gelirleri ve nüfus artış oranları ekonomik performansı tüm modellerde negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde

⁸ Kuramsal düzlemde maliye politikası amaçları düşünüldüğünde, kamu kesiminin fiskal ve ektrafiskal fonksiyonları yerine getirirken vergiler ve harcamaları etkin birer araç olarak kullanmasının mutlak anlamda olumlu etkisi olacağı yorumu yapılabilir. Ancak bununla birlikte toplanan vergilerin yine kamu kesimince tüketime yönlendirilmesinin öncelikli tercih olarak görülmemesi gerektiği çalışmada rastlanılan bir sonuç olarak karşımıza durmaktadır. Bu çerçevede, sahip olunan gelirlerin politika yapımcılarca büyük çaplı maliyet gerektiren yatırımlar, altyapı faaliyetleri, sosyal ve iktisadi kalkınmaya yönelik (tam, yarı kamusal, erdemli) mal ve hizmetlerle uzun vadeli hedeflere yönlendirilmesinin akılcı ve makul olacağı yorumu çalışmamızdaki bulgular doğrultusunda (bu değişken özelinde) ulaşılabilecek en temel sonuç olarak görülmektedir.

etkilemektedir. Yine, kamu mali politikalarını göstermesi açısından önemsedığımız kamu kesimi tüketim harcamaları değişkeni altı tahmincinin beşinde kişi başına GSYİH değerlerini negatif yönde etkilemiştir. Dolayısıyla, modellemeler baz alındığı takdirde gelişmekte olan ülkelerde turizme bağlı bir ekonomik büyüme uzun vadeli olarak sürdürülebilir gözükmemektedir. Üstelik bu durum Clark-Fisher Hipotezi'nin aksine Kenya gibi tarım ardından kalkınmasını temelde turizme dayandıran ekonomilerin de dâhil edildiği çalışmamız açısından dikkat çekici bir gerçeklik taşımaktadır. Öte yandan, kamu kesiminin üretken olmayan harcamalarının da kişi başına gelir üzerinde olumsuz birtakım sonuçlar doğurabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kamusal müdahale araçlarının altyapı, sosyal hizmet, üretken yatırımlar gibi alanlar dışında kullanımı ya da belki de popülizme kurban edilebilmesi söz konusu negatif etkiyi doğuran ana unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada yer alan kontrol değişkenlerinden dışa açıklık tutarlı bir biçimde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkiliyor görünmektedir. En azından ele almış olduğumuz 19 yıllık periyot ve 41 orta gelir düzeyindeki ülkeyi kapsayan bu panel verileri için altı analizin beşi açısından bunu vurgulamak yanlış olmayacaktır. İktisadi literatürde ekonomik büyümenin açıklanmasında turizm, enerji ve politik istikrarsızlık da kamu harcamaları ile birlikte ele alınan diğer değişkenler olmakla birlikte ne enerji kullanımı ne de politik istikrarsızlıklar çalışmamız özelinde (düşük düzeylerde anlamlı çıkmalarına rağmen) tutarlı sonuçlar vermemişlerdir. Örnek gelişmekte olan ülkeler açısından bu iki değişken doğrultusunda ortak bir yorum yapılabilmesi ülkelerin yapısal farklılıklarındaki uçurumlar nedeniyle belki de zorlama olabilecektir.

Açıklayıcı değişken olarak nüfus büyüme oranları (tıpkı turizm gibi negatif yönde olmak kaydıyla) ekonomik büyümenin en önemli bir diğer belirleyicisi olarak göze çarpmaktadır. Turizm, nüfus, kamu tüketim harcamaları ve dışa açıklık yanında kadın işgücü de kişi başına GSYİH artışının bir başka itici gücüdür. Aynı pozitif ilişkiyi (toplam nüfusun artışında olduğu gibi) toplam istihdam artışı açısından söylemek mümkün görünmemekle birlikte altı tahmincinin beşinde bu değişkenin de ekonomik büyümeyi en azından olumlu etkilememek yönünde sinyaller verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Sonuç olarak, başta turizm ve nüfus artış oranları olmak üzere değişkenlerin önemli bir kısmının kişi başına GSYİH'in anlaşılması açısından istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

5. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Dünya Bankası Orta Gelir Grubu içerisinde yer alan ve ampirik analizimize örnek teşkil eden ülkeler açısından gerek bacasız sanayi olarak görülen turizmin gerekse de kamu mali politikalarının ülkelerin içinde bulunduğu konjonktürel koşullar ve yapısal sorunlar da gözetilerek yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir. Turizm her ne kadar kalkınmanın ilk aşamalarında coğrafi avantajları nedeniyle pek çok gelişmekte olan ekonomi için bir itici güç olarak görüle dahi ülkelerin uzun vadede bu sektör dışındaki alanlarda da uzmanlaşılması gerektiği çalışmamız açısından yapılabilecek önemli çıkarımlardan biridir. Çünkü sonuçlar baz alındığında turizmin iktisadi literatürde Hollanda Hastalığı olarak adlandırılan olguya, kamu tüketim harcamalarının da vergilemenin ikame etkisi benzeri birtakım yan etkilerinin ortaya çıkabildiğine dair bulgulara rastlanmıştır.

Bir diğer nokta, uzun dönemli bir analizde arzulan iktisadi büyüme değerlerine ulaşılabilmesi ve belki çok daha önemlisi bunun sürdürülebilir olabilmesi açısından örnek gelişmekte olan ülkelerin kamu maliyesi alanında bir kurallar bütününe, mali anlamda reformlara ve yönetsel açıdan da istikrarlı ihtiyari (iradi) politikalara ihtiyaç duyulmasına ilişkindir. En azından bir maliye politikası aracı olarak analize dâhil ederek yorumlama gayretinde bulunduğumuz kamu tüketim harcamaları bunun açık bir göstergesidir. Yine bu perspektiften bakıldığında, kamu kesiminde tüketime yönelik harcamalardan ziyade eğitim ve sağlık hizmetleri, altyapı yatırımları ile sosyal planlamaya yönelik birtakım harcamaların artırılmasının üretken potansiyelin uzun vadede güçlendirilebilmesi açısından çok daha anlamlı olacağı da savunulabilir. Bu doğrultuda tam, yarı kamusal ile erdemli mal ve hizmetlerin kaynak ve imkânlar ölçüsünce yeniden tasnifi gerekebilecektir.

Gelişmekte olan ülkelerin dış dünya ile entegrasyonu yakın dönemde deneyimlenen uluslararası krizleri tetikleyen ana unsur olarak görülse de dışa açıklık seviyesi ekonomik büyüme üzerinde 41 orta gelirli ülke ve 19 yıl esas alındığında olumlu birtakım etkilere haiz görünmektedir. Kuvvetle muhtemel olarak, küreselleşme olgusu ticari ve finansal liberalizasyon ile birlikte ihracat, teknoloji ve yaparak öğrenme alanlardaki gelişmeleri de hızlandırması nedeniyle bu değişken ekonomik büyümeye olumlu yönde etki etmektedir. Ancak bu konu özelinde kesin yargılara ulaşılabilmesi için çok daha derinlemesine analizlerin yapılması gerekecektir. Bu ise bir başka muhtemel çalışmanın konusudur.

Öte yandan, incelenen ülkelerde kadın işgücü çalışma yüzdelerinin artırılabilmesi analizlerimize göre kişi başına GSYİH artışını destekleyen bir diğer güçlü gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Emegın marjinal verimliliği açısından da önemli olan bu değişkenin bağımlı değişkeni güçlü biçimde ve pozitif yönde desteklediği görülmektedir. Bu sonuçların (belki turizm kısmen hariç olmak şerhiyle) kuramsal ve deneysel literatürde yer alan çalışmaların önemli bir kısmıyla tutarlılık arz ettiğini belirtmemiz yerinde olacaktır. Buna karşın, diğer kontrol değişkenlerimiz olan toplam nüfus ve istihdam düzeyindeki artışlar ise hem statik hem de dinamik tahminciler ile yapılan analizlerde gelişmekte olan örnek ülkelerdeki kişi başına GSYİH artış değerlerini olumsuz yönde etkiler bir izlenim sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Adamou, A., Clerides, S., (2010). Prospects and Limits of Tourism-Led Growth: The International Evidence, *Review of Economic Analysis*, 3, 287-303.
- Arellano, M., (2003). *Panel Data Econometrics*, Oxford University Press, New York.
- Arellano, M., Bond, S., (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- Arellano, M., Bover, O., (1995). Another Look at The Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models, *Journal of Econometrics*, 68: 29-51.
- Arısoy, İ., (2005). Wagner ve Keynes Hipotezleri Çerçevesinde Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s.63-80.
- Baldemir, E., Keskiner, A., (2004). Devalüasyon, Para, Reel Gelir Değişkenlerinin Dış Ticaret Üzerine Etkisinin Panel Data Yöntemiyle Türkiye İçin İncelenmesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı:4, 2004, 44-59.
- Balaguer, J., Cantavella-Jorda M., (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: the Spanish Case, *Applied Economics*, 34, 877–884.
- Balıkçioğlu, E., Oktay, K., (2015). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kamu Politikaları Doğrultusunda Değerlendirilmesi, *Sosyoekonomi*, Vol. 23(25), 113-125.
- Baltagi, B.H., (2001). *Econometric Analysis of Panel Data*, Second Edition, John Wiley & Sons, Ltd., Chichester, 2001.
- Bandula Jayathilake, P.M., (2013). Tourism And Economic Growth in Sri Lanka: Evidence from Cointegration and Causality Analysis, *International Journal of Business, Economics and Law*, Vol. 2, Issue 2 (June), 22-27.
- Blundell, R., Bond S., (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models, *Journal of Econometrics*, Vol. 87, 115-143.
- Brida, J.G., Cortes-Jimenez, I., Pulina M., (2016). Has The Tourism-Led Growth Hypothesis Been Validated? A Literature Review, *Current Issues in Tourism*, 19(5), 394-430.
- Cheng, B.S., Lai, T.W., (1997). Government Expenditures and Economic Growth in South Korea: A VAR Approach, *Journal Of Economic Development*, Volume 22, Number 1, June 1997.
- Conolly, M., Li, C., (2015). Government Spending and Economic Growth in the OECD Countries, http://chengli.weebly.com/uploads/1/3/7/1/13718683/government_consumption_spending.pdf (Erişim Tarihi: 28.02.2017).
- Çetintaş, H., Bektaş, Ç., (2008). Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), ss.1-8.
- Çoban, O., Özcan, C.C., (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 243-261.
- Dritsakis, N., (2004). Tourism as A Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation For Greece. *Tourism Economics*, 10, 305–316.
- Dunne, J. P., Perlo-Freeman, S., Soydan, A., (2004). Military Expenditure and Debt in Small Industrialised Economies: A Panel Analysis, *Defence and Peace Economics*, Vol. 15, No. 2, 125-132.
- Eberhardt, M., (2011). Panel Time-Series Modeling: New Tools for Analyzing XT Data, http://www.stata.com/meeting/uk11/abstracts/UK11_eberhardt.pdf (Erişim Tarihi: 28.2.2017)
- Esener, S.Ç., (2013). *Gelişmekte Olan Ülkelerde ve Türkiye’de Dış Borçlanmanın Belirleyicilerinin İncelenmesi: 1980-2010*, T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Hermes Matbaacılık, Ankara Yayın No: 2013/424.
- Esener, S.Ç., (2016). Türkiye de Aileden Biri Olsaydı: Maliye Politikasının Seçilmiş Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde ve Türkiye’de Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Journal of Life Economics*, 3(3), 119-138., Doi: 10.15637 (Yayın No: 2869422).
- Esener, S.Ç., İpek, E., (2015). Expanding Effects of Military Expenditures on External Debt in Developing Countries, *Journal of Business, Economics & Finance*, Vol4 (4), Aralık 2015, 617-632.
- Fawaz, F., Rahnama, M., Stout, B., (2014). An Empirical Refinement of The Relationship Between Tourism and Economic Growth, *Anatolia – An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Vol. 25, No. 3, 352–363.
- Ghalia, T., Fidrmuc, J., (2015). The Curse of Tourism?, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 201X, Vol. XX, No. X, Month 2015, 1– 18.
- Greene, W.H., (2003). *Econometric Analysis*, Prentice Hall, London, 5th Edition, 2003.
- Gündüz, L., Hatemi, A., (2005). Is The Tourism-Led Growth Hypothesis Valid For Turkey? *Applied Economics Letters*, 12, 499–504.

- Holzner, M., (2010). Tourism And Economic Development: The Beach Disease? *Vienna Institute for International Economic Studies Working Papers*, 66.
- Jenkins, C.L., (2015). Tourism Policy And Planning For Developing Countries: Some Critical Issues, *Tourism Recreation Research*. 40(2), 144-156, DOI: 10.1080/02508281.2015.1045363.
- Kar, M., Zorkirişçi E. ve Yıldırım, M., (2004). Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (8), 87-112.
- Katircioğlu, S.T., (2009). Revisiting The Tourism-Led Growth Hypothesis For Turkey Using The Bounds Test And Johansen Approach For Cointegration, *Tourism Management*, 30, 17-20.
- Kreisha, M., (2010). Tourism and Economic Growth: The Case of Jordan. *European Journal of Social Sciences*, 15, 229–234.
- Landau, D., (1983). Government Expenditure and Economic Growth: A Cross Country Study, *Southern Economic Journal*, 49 (3). 783-792.
- Lee, C.C., Chang, C.P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management*, Volume 29, Issue 1, February 2008, 180–192.
- Loizides, J., Vamvoukas, G., (2005). Government Expenditure And Economic Growth: Evidence From Trivariate Causality Testing, *Journal of Applied Economics*, Vol. VIII, No. 1 (May 2005), 125-152.
- Mileva, E., (2007). Using Arellano-Bond Dynamic Panel GMM Estimators in Stata: Tutorial with Examples Using Stata 9.0, Economics Dept., Fordham University.
- Mitchell, D.J., (2005). The Impact of Government Spending on Economic Growth, *The Heritage Foundation*, Vol. 1813, 1-18.
- Nowak, J.J., Sahli, M., (2007). Coastal Tourism And “Dutch Disease” in a Small Island Economy. *Tourism Economics*, 13(1), 49-65.
- OECD, (2015). *Tourism Trends and Policies*, <http://www.oecd.org/cfe/tourism/oecd-tourism-trends-and-policies-20767773.htm> (Erişim Tarihi: 28.02.2017).
- Oh, C.O., (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in The Korean Economy. *Tourism Management*, Volume 26, Issue 1, February 2005, 39–44.
- Pazarlıoğlu, M.V., (2001). 1980-1990 Döneminde Türkiye’de İç Göç Üzerine Ekonometrik Model Çalışması, *V. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Şimundić, B., Kuliš, Z., Šerić, N., (2016). Tourism And Economic Growth: An Evidence for Latin American and Caribbean Countries, *Tourism & Hospitality Industry 2016, Congress Proceedings*, 457-469.
- Tang, C.F., Abosedra, S., (2014). The Impacts of Tourism, Energy Consumption and Political Instability on Economic Growth in The MENA Countries, *Energy Policy* (68), 458-464.
- Terzi, H., (2015). Is The Tourism-Led Growth Hypothesis (TLGH) Valid for Turkey?. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2), 165-178.
- Tosun, C., Timothy, D.J., ve Öztürk, Y., (2003). Tourism Growth, National Development and Regional Inequality in Turkey, *Journal of Sustainable Tourism*, 11:2-3, 133-161, DOI:10.1080/09669580308667200.
- Tuna, K., (2013). Türkiye’de Wagner Kanunu’nun Geçerliliğinin Test Edilmesi, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2013, ss.54-57.
- UNWTO, (2015). *Why Tourism?*, <http://cf.cdn.unwto.org/content/why-tourism> (Erişim Tarihi: 28.02.2017).
- Windmeijer, F., (2005). A Finite Sample Correction for The Variance of Linear Efficient Two-Step GMM Estimators, *Journal of Econometrics*, 126: 25-51.

Veri seti oluşturmada yararlanılan internet kaynakları

- Dünya Bankası, *World Development Indicators (WDI)*, <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- Freedom House, *Freedom in the World (FIW)*, <https://freedomhouse.org/>